

ШЫН

№ 100
(18062)

2011 чылдың
сентябрь 1,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чаа өөредилге чылы-биле!

СЕНТЯБРЬ 1 — БИЛИГЛЕР ХҮНҮ

Хүндүлүг башкылар, школар болгаш студентилер!

Күстүн баштайгы хүнү — кижилер үзүнүң амыдыралыңга онгай хүн. Бистер, улгады берген үс, боттарывыстың школага ренип, студентилеп чораан лдарывысты ам кударал-биле ктып кээр бис.

Бо хүнде школаларның шыжыларын, Тываның күрүне иверситединиң, техникум-ның, колледжилерниң болгаш оффисионал училищелерниң шажылы-биле хүндүткелди алып алган башкыларын чорал-биле болгаш өөрүп четтиришкн-биле сактыр бис. күн-даа, кайы-даа үеде силер-аажылыңарның шынарындан

болгаш ужур-утказындан Тываның он-он чылдарда бурунгаар хөгжүлдизи дыка улуг хамааржыр.

Федералдыг-даа, регион-даа база муниципалдыг-даа деңгелде бистиң өөредилгевисти чаартыры дээш кызыгаар чок улуг ажилдар кылдынып турар. Силерге чогадыкчы күш-ажылды, бедик көдүрлүүшкүннү, профессионал чедишкннерни, шыдамык чорукту болгаш өөреникчилеринерниң сагыш човаашкынын, ынакшылын болгаш хүндүткелдин, адаиелерниң өөрүп четтиришкнин күзеп тур бис.

Сентябрь 1 — бистиң бирги-классчыларывыска болгаш

биргикурсчу студентилерге байырланчыг, кажан-даа катаптаттынмас хүн. Силер чаа, солун, билиглерниң өөрүшкүзү долдунган болгаш езулуг, бүгү назыда артып калыр найыралдың амыдыралынче кирип турар силер. Билиглерниң «далайынче» шымнып турар бүгү школачыларга болгаш студентилерге сеткиливис ханызындан байыр чедирип тур бис! Чаа-чаа тиелелгелерже чүткүлүнер моон сонгаар-даа үре-түннелдиг болзун. Кайгамчык, сагыш-сеткилге чоок болгаш дүвүренчиг байырлал — Билиглер хүнү-биле изиг байыр чедиришкнин хүлээп ап көрүңер! Чаа өөредилге чылы солун болгаш чедишкнин болзун!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) Даргазы К. ДАВАА.

Кол редакторга сөс

«ШЫН»: НЕДЕЛЯДА ТИРАЖЫ 22 МУҢ 200 ЭКЗЕМПЛЯР

Хүндүлүг номчукчу!

Бөгүн Силерниң холуңарда — бо чылда үндүрген солуннарывыстың 100 (18062) дугаар номери. А дүүн, август 31-де, «Шын» солуннуң чырыкче бир дугаар үнүп эгелээнинден 86 чылы болуп эрткен.

Эрткен төөгүвүсче хая көрнүп көөр болзувусса, «Шын» солунуң эрткен оруу Тываның төөгүзү-биле тудуш болгаш солун, онзагай. Тыва кижиниң иезинден дыңнап өскөн, төрөөн дылын шын бижип, аңаа чоргаарал-биле чугаалап чоруурунче орукту ажыткан. Ол эң баштайгы национал солун 1925 чылдың август 31-де эрги моол бижик-биле «Эрге шөлээлиг Таңды Тыва» деп ат-биле үнгөн. Баштайгы номерниң тиражы 300 экземпляр турган. Ооң соонда 1930 чылда, тыва бижикти чогааткан соонда, ол-ла чылдың июль 5-тен эгелеп «Тыва араттың шыны» деп ат-биле тыва дылга үнүп эгелээн. Амгы үеде ажыглап бижип турарывыс алфавит ол чылын солуннуң арыннарынга парлаттынган. А 1931 чылдың январь 19-тан «Шын» деп ат-биле үнүп, оон бээр-ле тыва чонга бараан болуп, үзүктел чок парлаттынып турар.

Эрткен чылын солуннуң 85 чыл ою-биле байыр чедиргеш, Тыва Республиканың Чазааның Баштыгы Ш.Кара-оол: «Тыва Арат Республиканың тургустунган үезинден үнүп эгелээн «Шын» солун аныяк арат республиканың күрүне тургузуунга, чонунуң бот-медерелиниң болгаш бот-билишкниниң сайзыралыңга кол чепсек апарган. Тыва журналистиканың үндезинин тургуспушаан, «Шын» чогадыкчы интеллигенцияның национал кадрларын кижизидеринге болгаш белеткээринге, чурттакчы чонну калбаа-биле өөредириниң херээнге, социал-

экономиктиг кол айтырыгларны шиитпирлээринче оларны мөөңнээринге канчаар-даа аажок улуг рольдуг болган» деп үнелелди берген. Чазак Даргазының бо үнелелинге каттышпастың аргазы чок, чүге дизе хүндүлүг чогаалчыларывыс С. Токаның, С.Пюрбюнуң, С.Сарыг-оолдуң, Л.Чадамбаның, М.Кенин-Лопсанның, К.-Э. Кудажының чонга билдингир чогаалдары бистиң солунга бир дугаар парлаттынып, чонга четкен. Амгы үеде республикада билдингир интеллигенция, кожуннардан башкылар, эмчилер, культура ажылдакчылары, көдээ ажил-агыйның хоочуннары «Шын» солуннуң арыннарынга боттарының сагыш-сеткилин, ажил-албанын республиканың чонунга чедирип, оларның-биле үлежип, солуннуң кол өззөн тургузуп турарыңа өөрүп турар бис. Ынчангаш редакция коллективиниң кол сорулгазы — солуннуң географиязын калбартыры, көдээ бижикчилерни хаара тудары, оларның материалдарын кожуннар аайы-биле солун арыннарынга парлаары. Шаандан тура «Шын» солун чонунуң солуну болуп келген, ынчангаш ону шынзыктырып бадыткап ажылдаары бистиң дорт хүлээлгевис болуп турар дээрзин бөгүн база катап онзалап демдегледип турар бис.

Бөгүн солуннуң неделяда тиражы 22 муң 200 экземпляр. Ол дээрге, «Шын» солун республикада эң хөй номчукчулуг солун болуп турар. Ынчангаш хүндүлүг номчукчу, бөгүн ынак солунувустуң 100 дугаар үндүрүлгези-биле болгаш бир дугаар үнүп эгелээнинден бээр 86 чыл болган байырлалы-биле Силерге байыр чедирип, бүгү-ле чүүлдерге чүгө экини, ак орукту күзедим. Чоннуң Улуг назылыг солунувусту чагыдып алырын утпаңар.

Хүндүткел-биле, кол редактор Светлана МОНГУШ.

Сентябрь 1 байырлалы
сеткил-хөөннү сергедип тур.

Ынак, төрөөн школавысче
Ырдыг-хөгүзү чоруп ор бис!

ИЙИ ШАЖЫННЫҢ «КӨВҮРҮҮНДЕ»

Кызылда чаа туттунуп турар дуган чаны. Даң бажында-ла хөй чон чыгып келген тур. Олар Москваның болгаш Бүгү-Россияның православ шажынның Чырыткылыг Патриарыгы Кирилл Аданы уткуп турарлары ол.

алганының езулуг ыдык демдээ болуп турар бо төөгүлүг крести чаа дуганга дамчыдып бээрин чөпшээрер.

Кирилл Ада өөрүп четтиришкенин хары сөзүн алды:

— Ыдыктыг чер Тыва Республиканың чурттагылары, эрге-чагырганың удуртукчулары болгаш мында чыылган шажын ажилдакчылары база православ шажынчылар, мени мынчаар чылыг-чымчак уткуп турарыңар дээш өөрүп четтиргенимни чүректин ханызындан илередип тур мен. Орук-суурга бергедээшкенин таварышса-даа, ону ажып эртип шыдадым. Абаканга самолетка техниктиг үрелишкенин болу бергенинден Магаданче дорт-ла ужуттарын менээ дыңнадым, ынавадым. «Машина-биле-даа болза чоруп чорааш, бөгүн ыяп-ла Тывага чедер ужурлуг мен» дээним соонда, 20 минута эрткенде, үрелишкенин эдип

найыралын быжыглаа болуп артсын.

Бистин ужуражыгы уттундурбас демдээ кылды тынывыс алыкчызы буруун чуратан бо хөй жыгашты силерге белек өргүп тур мен. Чараш кылдааш, бажыңарыңарга черге азып алгаш, тейлеп дилеп чоруңар. Бо икона аравыста харылзааның болзун. Силерге оон чурат шажын ажилдакчылары Бо дуганга апостолдар Павелдин иконазын белек тур мен.

Сагыш-чүректи док кээр өөрүп четтиришкестерин силерге сөглө мен, хүндүлүг Шолбан Валерьевич Шаналдарны тыпсырып реп көрүңер. Православ чыларже кичээнгеинер дуган-хүрээниң тудууга турар үлүг-хуунар дээш Орус православ хүрээниң болгаш ат-алдар Ордени чергезин тыпсырын чөпшө дээш, Кирилл Ада Шолбан Валерьевич Кара-оолдун Ордени кадап берди. Ындыг орденнерниң 3-жү

Чүдүкчүлөр дүннү өттүр хүрээге ажилдаан. Эртенин 5 шактан эгелеп чүдүкчүлөргө эккелгенин аны-бүрү айыраң-каас чечектерин чырыткылыг Патриархтың дуганче кирер оруунда чаткан хевистиң кыдыгларын каастап кылгаш, төндүрүп турда, МИЧ ажилдакчылары чедип келдирис.

Кайгамчык бедик, каас-чараш, чырык дуганның иштинче кирип келиривиске, долгандыр ханаларда аскан иконаларда бурганнарның овор-хевирлери дораан хамыктың кичээнгеин хаара туд берди. Алдынналчак люстраларда сайылганнар карактарны чылчырыктап турар.

Кирилл Ада Абакан хоорайдан самолет-биле ужуп келир дээрзин шажын ажилдакчылары дыңнаткаш, ном номчулганын эгелей берди. Даң бажында келгеш, эртенин 11 шакка чедир манаанывыс соонда, ам-на эки медээ дыңналып келди.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол Кирилл Аданы байырлыгы-биле уткуп алган. Аэропортка Орус православ шажынның бирги удуртукчузун ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестри болгаш тыва национал хептиг кыстар хлеб, дус-биле уткаан.

Патриарх Кирилл, ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол, Абакан болгаш Кызыл хүрээлериниң шажынчылары каш-ла минута эрткенде, чаа ажыттынып турар Воскресенский дуганынга чедип келдилер. Чаа дуганче кирип келгеш-ле, Кирилл Ада чыылганнарны «Бурганывыска алдар!» деп сөстөр-биле байыр чедирди.

Абакан болгаш Кызылдың Архиепископу Ионафан Кирилл Адага байыр чедирип сөс алды:

— Азия төвү ыдыктыг Тыва чуртунда аалдап келгениңерге кайгамчык өөрүп, байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер. Православ шажынның чырыткылыг удуртукчуларының изи басып көрбээн черде Силер бир дугаар кээп турарыңар бо. Ол бистерге улуг байырлалдыр. Тываның Чазаа, чону силерни оорунчуг белектерлиг уткуп тур. Бирээде, ол дээрге бо чаа дуганынывыс-тыр. Ону ыдыктап бээр-биле Силерни чалаан бис. Ийде, Амыдыралдың ному — Библияны тыва дылче очулдурганын, ном чырыкче үнүп келгенин Силерге оорүшкү-биле илеткен, ону белекке сөңсөп тур бис.

Дараазында Тыва Республика-

ның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип сөс алды:

— Чырыткылыг Патриарх Кирилл Ада, хөй национал чурттакчылыг Тыва Республиканың чонунун өмүнээзинден бисте аалдап чедип келгениңер-биле өөрүшкүнүң изиг байырын тударын чөпшээрер көрүңер. Орус православ шажынның бирги удуртукчузун Тывага чедип келгени — төөгүлүг болушкун-дур. Бурган башкының ачызында Силерниң келген үеңер улуг байырлалдар-биле холбашкан үеде болуп турар-дыр: Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 90 чылы, Кызылда Ыдык-Троицкий хүрээзиниң 60 чылы база Туранда Ыдык-Иннокентий хүрээзиниң 100 чылы болуп турар. 2014 чылда республика Россияның протекторатынче киргенин 100 чыл оюн байырлап эрттиреринге белеткенип турар. Ол байырлалды РФ-тиң Президентизи Д.Медведев федералдыг ужур-уткалыг деп үнелеп турар.

Бо бистин ужуражып турарывыс чаа дуганның тудуун 2001 чылда С.Сафринниң удуртканы «Көдээ тудуг» КХН эгелзэн. 2006 чылда хүрээниң коңгаларын болгаш крестерин Абаканнның болгаш Кызылдың Архиепископу Ионафан ыдыктаан. 2010 чылда коңгаларны тургускан.

Үрде манаанывыс бо дуганның ыдыктаашкыны бистин чоннарның эп-найыралының, бот-боттарынга бүзүрелин улам быжыктырарыңа улуг идиг болур дээрзи чугаажок. Ийи чоннуң культурулуг болгаш шажынчы езу-чаңчылдары улам калбарар, боттарының мурнунда салган бедик сорулгаларны чедип алырыңа деткимче болур.

Чырыткылыг Патриарх, Силерге сеткилдин ханызындан бүгү-ле эки чүүлдерни — аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзевышаан, белекти сөңсөп тур бис. 1914 чылда Шивилиг деп черге Россия империязының болгаш Урянхай крайның — ийи аңгы шажынның чурттарның төлээлериниң төөгүлүг ужуражышкыны болган. Ынчан сарыг шажынның төлээлери православ шажын төлээлеринге алдын-моңгундун шуткаан Будданы белекке бергенин тоогүдөн билер бис. Орус шажын төлээлериниң ынчан урянхайжыларга сунган белээ ыдыктыг крести, чүс чыл эрткенде, кайгамчык улуг хүндүткел-биле Силерге тудуспушаан, Россия Тываны бодунун «чалгынының» адаанга

каапкан, чиик-чаагай ужуп чедип келдирис. Тыва Чазак, оон Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол чылыгы-биле уткуп алды. Ол дээш силерге мөгөйип тур мен. Тыва дугайында дыка-ла хөй эки, чараш, чаагай чүүлдерни дыңнаан мен. Ылангыя Сергей Күжүгетович Шойгу төрзүн Тывазын чоргаарал-биле чугаалаарга, магадап дыңнаар мен. Ынчалза-даа караам-биле көргөним чүдөн артык болду. Сүрлүг бедик дагларыңарны, төңчү чок хову-шөлдериниң, ак-көк хемнериниң магададым.

Чаа дуганның тудуу дээш силерге өөрүп мөгөөр-дир мен. Муң чыл төөгүлүг православ шажынның езу-чаңчылдарын сагып чоруу-руңар дээш четтирдим. Бистин улуг Россияда хөй национал чоннар чурттап турар, оларның шажын-чүдүлгези база аңгы-аңгы. Ынчалза-даа оларның дөртүн чаңчыл-чаан деп санап турар бис. Оларның ийизи православ шажын биле сарыг шажын эгин кожа болуп

чок тургаш, тейлеп чораан чон дуган-хүрээни тудуп алгаш, олче кирбес болза, хүрүм-дүр.

Бо чаа дуган силерниң найысылалыңар Кызылдың база бир онза-чараш болгаш барыксанчыг, кириксенчиг оран-сава чери болур дээрзинге бүзүрээр мен. Моон тудуунга киришкен, аңаа үлүүн кириштирген силер бүгүдөгө, ылангыя ТР-ниң Чазаанга, өөрүп четтирдим.

Православ шажынчыларым, бөгүн силерниң чырык өөрүшкү долган арын-шырайларыңарны көөрү, оду чайнаан карактарыңарны көөрү — аас-кежик-тир. Бүгүдөгө экини күзөдим. Бурган силерни хайырлап чорзун!

Үнелеп четпес белек — ыдык төөгүлүг крести сөңнээниңер дээш курлак чедир мөгөйип тур мен. Бо ыдык крест чаа ыдыктадып турар дуганның ончүзү болуп артар ужурлуг. Ону чараштыр дерээш, төөгүзүн бирден бирээ чокка бижээш, азып алыңар. Ийи чурттуң

Сергей Сафринге, Борис Рудневти бысты.

Байыр чедиреишкенин соонда Патриарх чаа дуган оран-савазын «дириг» суг-ыдыктап, оон дамдыларын бүрүзүңге чедиштир чажып, кылаштады. Кирилл Аданың рээл номналын шажын хөрүчүдүлгө ырлары улам кааста бистин чүректеривисти бурган биле тудуштуруп турган дег болду.

Кирилл Ада дугандан орда, оон хөй коңгаларының ылыгы даажы найысылал Кызыл бүргей алы берди. Бурган азылында олар менди-чаагай амыдыралды кыйгырып турар дээр билдирис.

Кирилл Аданың республика чоруп турганының дугайында репортажы дараазында үрүлгөдөн номчуур силер.

Светлана БАЛЧЫН
В.САВИНЫХТЫҢ тыртыган чуруктары.

Бөгүн — Билиглер хүнү

Ш.КАРА-ООЛ: «Уругларның келир үези башкы кижиден хамааржыр»

Август 29-та Улусчу чогаадылга бажыңыга Кызыл хоорайның муниципалдыг өөредилге черлеринин башкыларының август чөвүлел хуралы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол, Дарганың оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак, өөредилге болгаш эртем сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар О.Д.Натсак, Кызыл хоорайның мэри В.Т.Ховалыгның киржилгези-биле байырлыг байдалга болуп эрткен.

Аңаа өөредилге адырының эрткен чылга хамаарыштыр түңнелдерин үндүрген болгаш чаа 2011-2012 өөредилге чылында кылып чорудар ужурулг ажилдарның планнарын сайгарып чугаалажып, кол кичээнгейни «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» коойлу төлөвилелинче болгаш чаа өөредилге стандарттарынче шилчилгеже, школаларның бот-тус-кайлаң болурун калбартырын көрүп турар национал өөредилгениң «Бистин чаа школавыс» деп эгекчи базымның сорулгаларынче угландырган. Ол ышкаш салым-чаянныг уругларны деткиринин системаны сайзырадыры, башкыларның ажилының деңгелин улам бедидери, школаларны болгаш уруглар садтарын чаа эт-херекселдер-биле хандыраары, уругларның айыыл чок чоруу, өөредилге черлеринин билиг бээр шынарын бедидери, көдээ школаларга аныяк специалистерни хаара тудары, башкы биле өг-бүлениң аразында карылзааларны быжыктыраары,

электроннуг школа дугайында дээрнэ чижектиг айтырыгларны чугаалашкан.

Хуралга Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс ап, зал долдур олурган буйанныг иштиң төлээлеринге байыр чедиргеш, өөредилге адырынга хамаарыштыр ажил-херекчи чугааны кылып тура: «Уругларның келир үези, а ол дээр-ге-ле республиканың келир үези башкылардан хамааржыр» — деп чугаалаан. Ол ышкаш өөредилге адырының чоокку чылдарда кылып чорудар ажил-чорудулгазының сорулгаларына бедик мергезилдиг инженерлер болгаш даг ажил-агыйы, экономика талазы-биле специалистерниң белеткелин, ажил чок чорукту узуткаарын, ажил-агыйларның чугула кадрлар-биле хандырылганын хамаарыштырган. Оон аңгыда бо чылын №8 школа-ның эге өөредилге корпусунун тудуун доозары көрдүнген, хоорай-ның Мурнуу микрорайонунга 280 олуттук уруглар садының тудуунун эгелээни өөрүнчүг.

Өөрүшкүм — өөреникчилеримде.

Чазак Даргазы Ш.Кара-оол бо чылдың сентябрь 1-ден эгелеп башкыларның ортумак шалың төлевирин 16 хуу өстүрери дээрнэ ышкаш эки медээлерден аңгыда, республика школаларында башкыларның 24 хуузу — пенсия назылыг, а чүгле 4 хуу аныяк специалистерниң ажилдап турарын, ол бай-

дал келир үеде арга-дуржулгалыг башкылар одуруунун үстүп болурун айтыканы кончуг чөптүг болган. Ылаңгыя бо талазы-биле байдал көдээ черлерде нарын болуп артышаан. Оон уржуу-биле республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан өөреникчилерниң Кызылдың школаларынче шилчип кээр турары

чажыт эвес. Ол чүүл хоорай школаларының билиг бээр деңгелиниң бедиин бадыткап турар. Шынап-ла, бо чылын Кызылдың школа доозукчуларының 80 хуузу дээрнэ өөредилге черлеринче дужаап кирип алганы хөйүнү чугаалап турар. Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чурдуу.

ШАҢНАЛДАРДА — БАШКЫЛАР

«Өөредилге» национал төлөвилелдин иштинге болуп эрткен башкылар конкурзунун тиелекчилери илерээн. Тываның Чазаанга 15 тергин дээрнэ башкыларның даңзын бадылаан. Оларны дипломнар болгаш 200, 50, 30 муң рубльдин шаңналдары манап турар.

200 муң рубль-биле

Федералдыг бюджеттен аңгы-таттыг 200 муң рубль хемчээл-диг акша шаңналдарын эге болгаш ишти ортумак (долу) өөредилге черлеринин башкылары: Өвүрнүн Кандагайты школазындан — Анастасия Сат, Чөөн-Хемчиктин Көндергейден — Бичен Ондар, Улут-Хемниң К.О.Шактаржык аттыг тааты школазындан — Айлан Дажы-Даваа, Ак-Довурактын №1 школазындан — Андрей Терентьев болгаш ТР-ниң күрүнө лицейинин башкызы Ирина Михайлина алыр.

50 муң рубль-биле

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун 50 муң рубль грантылары-биле өөредилге-нин инновация программаларын, аңгы үениң технология төлөвилел-дерин сайзырадып турар өөредилге черлеринин башкылары болгаш инновация чурумунда ажилдап

турар класс (бөлүк) башкылары шаңнадыр. Оларга тыва дыл болгаш литература башкылары: Мөген-Бүренден — Наталья Куулар, Өвүрнүн Хандагайтыдан — Эрес-оол Монгуш, Бай-Хаак школазының информатика башкызы Эрика Эртине, Сукпактан — эге класстар башкызы Римма Тайбыл, ТР-ниң күрүнө лицейинин география башкызы Ирина Жердинская хамааржыр.

30 муң рубль-биле

30 муң рубль шаңналынга «Эн эки класс (бөлүк) удуртукчузу» номинацияга Шагаан-Арыг гимназиязының башкызы Кристина Бай-кара, Уюктан — Оксана Кузовлева, Мөген-Бүренден — Уран Ооржак, Кызыл-Мажалыктын №2 школа-зындан Лидия Кошкар-оол төлөпиг болганнар.

Шаңналдарны Башкылар хү-нүнде байырлыг байдалга тыпсыр.

БАШКЫЛАРНЫҢ ШАЛЫҢЫ ӨЗЕР

Тывада башкыларның ортумак шалыңы — 16984 рубль. Ол дээрне Сибирь федералдыг округта башкыларның шалыңының деңгели-биле Красноярск крайның соонда, ийиги черде. Кожя регионнардан Алтай Республикада башкыларның ортумак ажил төлөвири — 9454 рубль, Бурятияда — 14909 рубль, Хакасияда — 12313 рубль болуп турар. Бо сан-

чугаайлардан алгаш көөрге, бистин республикада өөредилге адырының акшаландырышкыны ыңдыг-ла кончуг багай эвес. Ындыг турбуже сентябрь 1-ден эгелеп башкыларның шалыңын 16 хуу өстүрер дээрнэ Чазактын талазындан башкы кижинин ажилын үнелеп, деткип, олче онза сагыш салып турарын көргүзүп турар.

УРУГЛАР САДТАРЫ НЕМЕЖИР

Республикада уруглар садтарының айтыры чидиг болуп артышаан, ынчалзажок чаа өөредилге чылында элээн каш уруглар садтары немежир. Самагалтайда «Дамырак», Каа-Хем суурда «Сайзана» уруглар садтары катап ажыттыг. Кызыл хоорайның Мурнуу микрорайонунда — 280, Таңдының Кызыл-Арыгга 50 олуттарлыг уруглар садтарының тудуу эгелээн.

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык суурда бир оран-саваны уруглар садынга таарыштыр эде кылган. Ол ышкаш Каа-Хемниң Бүрен-Хем, Тере-Хөлдүн Кундустуг, Чеди-Хөлдүн Хову-Аксынга уруглар садтарының оран-савазы кылдыр өске тудуг объектилерин эде кылып белеткээр планнаттыг.

ЭКИ ДЫШТАНГАННАР

Чай дургузунда Тываның уругларның дыштанылга лагерлеринге июнь 1-ден август 22-ге чедир 22362, оон иштинде амыдыралдың нарын байдалында турар өг-бүлелерден 9129 уруглар дыштанган. Республиканың девискээр-ринге 228 (хоорай кыдының — 15, хүндүс турарының — 181, күш-ажылдың болгаш дыш-танылганың — 11, майгын-лагерлер — 20) ажилдаан.

Делегей чергелиг «Океан», «Орленок», «Смена» уруглар төптеринге — 181, «Шира», «Белокуриха», «Шафраново», «Отдых», «Вулан» санаторийлеринге 1388 уруглар дыш-танган, келген. Бөгүн чайны өттүр дыштанып кадыкшылын быжыглап алган уруглар школаларында өөрүшкүлүг чыскаалып турар.

Арынны Шончалай МААТЫ-ООЛ белеткээр.

САЛГАЛДАРЫҢ ТӨЛЕПТИГ-ДИ

Кожуунуң ажил-ишчилеринге, малчыннарыңа, чыгып келген хөй аалчыларга байыр чедирип турганы-ла ол боор, Мөңгүн-Тайга байырлал хүннеринде кайгамчык арыг, аяс, ак-көк дээр-биле, карак чылчырыктаан алдын хүнүнүн херелдери-биле, чылыг салгыны-биле, хүлүмзүрүг чайнаан эптиг-ээлдек чону-биле уткуп алды.

"МЕҢГИЛЕРНИҢ ДАҢГЫНАЗЫ-2011"

Кожуунуң Ч.Артай-оол аттыг Культура бажыңы. Байырлыг хемчеглерниң эге кезээ болур — "Меңгилерниң даңгыназы" чараш кыстар мөөрейин сонуургап, чыылган чон зал сынмас. Мөөрейниң асураа республикада шагда-ла алгаан. Бо удаада ол 21 дугаар эр-тип турар. Бир дугаар "Меңгилерниң даңгыназы" 1990 чылда болуп эрткен. Ооң эң баштайгы тиелекчизи — "Меңгилерниң даңгыназы-1990" Мөген-Бүренден Карина Донгак болган. Амгы үеде ол бистин коллегавыс "Тыва" КТРК-ның журнализи. 20 чыл эрткенде, төрөөн кожуунуң байырлалында Карина Кара-ооловна "Меңгилерниң даңгыназы" мөөрейниң хүндүлүг деткичизи болуп киржил чедип келгени солун. "Меңгилерниң даңгыназын" шилиир жюри кежигүннериниң бирээзи — Тыва Республиканың алдарлыг артизи Орлан Монгуш.

Кайгамчык чараш аялгага үдеткен чараш кыстар адын адааргала, сценаже үнүп-ле турлар. Даңгына бүрүзүн көрүкчүлөр шимзэн-дааштыг, адыш часкаашкыннары-биле уткуп тур. Оларның чаңгызы-даа бот-боттарыңа дөмөйлөшпестир. Тыва национал аян-биле даараан даңгыналарның костюм, пальелериниң чаражың! Шупту 13 киржикчи. Оларны кожуунда асураа алгаан хореограф, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Хүрешпен Саны-Шириевич Хомушку белеткээр. Бедик, чараш дурт-сынын, ээлгир мага-бодун, хөлдө салдаан кас дег хертеш, чоргаар базымын магадап ор бис. Республика чергелиг конкурстар-биле дөмөйдир. Бо даңгыналарның кайызы-даа өске кожууннарың даңгыналары-биле мөөрейлежиш шыдаар. Ынчалза-даа мөөрей дээрге мөөрей-ле болгай, ыяп тиелекчилиг болур. Ынчангаш чараш мага-бодун, кежээки каас хевин, национал хевин, тывыңгыр, сагыңгыр болгаш чогаадыкчы чоруун, ээлгир самнаарын көрүп тургаш, жюри тиелекчини тодараткан. "Меңгилерниң даңгыназы-2011" — Новосибирск хоорайда студент Дамырак Салчак болду. Тиелекчи 15 муң рубльди шаңналга алды. "Меңгилерниң даңгыназы" үш вице-даңгыналарлыг болду: 1. Марта Кула. 2. Алдынай

Иргит. 3. Солаңгы Хунан-Кара. Олар үжелээ он-он муң рубльди шаңналга алды. Солаңгы Хунан-Кара биле Марта Кула — 11-ги класстың өөреникчилери, кайызы-даа 17 харлыг. "Көрүкчүнүң сонуургалы" деп тускай шаңналды Салбакай Хертек чаалап алды.

Кайгамчык чараш мөөрейден дыка-ла хөй энергияны ап таалады. Ада-иелер, башкылар дие-ле, даңгыналарның деткиччилери кезек када сценадан оларны дүжүрбейн, чылыг-чымчак сөстөрүн чугаалап, акша шаңналдарын тыпсып деткичиледилер.

Бо мөөрейниң бир дугаар тиелекчизи Карина Донгак Мөген-Бүренниң даңгыназы Чодураа Сааяга ("Мисс-хүлүмзүрүг") деткиччилеп, төрөөн суурунун адын төлептиг тутканы дээш аңаа "Чедер" курортка чеди хонукта дыштаныр путевканың сертификадын тывысышаан, 20 чыл эрткенде, бо мөөрейге деткичилээр онаалганы даасты.

ЫДЫК АК-БАШТЫГ БААРЫҢА...

Даартазында Мөңгүн-Тайга кожуун баштыңы А.К.Донгак биле Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазы А.О.Очур-оол олар аалчылары — Бай-Тайга, Өвүр, Тожу, Эрзин, Тес-Хем кожуун баштыңнарын болгаш кожуун чагыргаларының даргаларын эдерткеш, ыдык Ак-Баштыг баарынче халдып ыңай болдулар. Чийк машиналарның доозуну бургураар чүвөлөр Ак-Баштыгның баарында оваага каш-ла минута иштинде халдып четкеш, ак сүдүн чажып, аыш-чеминиң дээжизин өргүп, чүдүп-тейлеп, орук-суур ак болурун дилзэн. Ак-Баштыгның баарыңа тейлеп, чону дээш хөйүнү кылып, хөйүнү бодап чоруурун олар айыткап турганы чугаажок. Ынчангаш космос-биле, бурган-биле харылзажып турганы дег кыннып кээрге, Тыва чурту, төрөөн чону дээш ам-даа чедишкениң ажилдаарын олар ыдык тайгага азааны чугаажок.

САРЛЫК ЧАРЫЖЫ

Мөңгүн-Тайганың байырларда бо-ла эрттирери солун оюн-мөөрейи — сарлыктар чажыры. Тура дүшпейн, сыр маң-биле келир чүгүрүк аъттар чарыжы көрүп өөренип калган улуска сарлык чарыжын көөрге, дыка-ла онзагай, чараш, чаптанчыг чүве ол чүве-дир. Мөген-Бүрен уундан Мугур-Аксынче углай чарыштырып кириди-ле. Хөй машина-балгат, хөй чон көргөш, ынчаары ол ийикпе, бир сарлык шарызы кончуг дүрген халдып оргаш, хеп-хенертен шак дүштү. Соккан-хаакан, сураг! Кыдында аыттыг улус эмгележи тургаш, шимчедип үндүрдүлөр. База бир бичии сарлык оглу, та чүге мөгаттыңан, хенертен көңүс

Сарлык чарыжы.

доора — хем уунче чүткүп ыңай болду. Соондан аыттыг сүрүп чорааш, дедир эгитти. Чыылган чон оларны чаптал каттыржыр дээш, кара баары кадып-ла тур.

Тиелекчи-даа илерзэн. Далбагар кулактыг, ак-сарыг сарлык шарызы — кожуунуң чемпион-сылдызы чүве ышкажыл. Ол 5-6-даа катап сарлык мөөрейиниң чемпиону — тиелекчизи болуп турары ол диштилер. Тиелекчиниң ээзинге база 2-3 дугаар черлер алганнарның ээлеринге акша шаңналдарын тывысты.

ЧАА БОЖУДУЛГА БАЖЫҢЫ

Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезиниң божудулга бажыңының немелде тудуун эрткен чылын эгелзэн турган. Ооң ажыдышкыны кожуунуң 70 чылыңга тураскааткан байырлалда болуп турары бо. Кожуунда чаштар чылдан чылче хөйү-биле немежи турар, ынчангаш ийи каыт божудулга бажыңын туткан ужуру-даа ында. Кожуунуң удуртукчулары, улуг эмчи Д.Ш.Д.Хертек бо тудугну кылырыңа улуг үлүүн кириштирген бүгү чурттагы чонга, албан организацияларның ажилдакчыларыңа өөрүп четтиргенин илеретти. ТР-ниң Кадык камгалал яамызы чаа немелде тудугнуң дерилгезинге ажыглаары-биле 4 млн. рубльди шилчидип бээр болган. ТР-ниң Чазаның Даргазының өмү-нээзинден ТР-ниң көдээ ажил-агы болгаш аыш-чем сайыды А.М. Саая чыылганнарга байыр чедири. ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, аалчылар байырлыг ажыдышкыңа киржи, чылыг күзүшкенин кылды.

Эмчи, чогаалчы Зоя Донгак байырлалда кады ажилдап чорааны эмчилерни, эмчи сестраларын, санитаркаларын хүндүткел-биле сактып, адап, бо хүн ажилдап турар коллектив кежигүннери олар-

Август 25-27 хүннеринде Мөңгүн-Тайга кожуу тургустунганыңдан бээр 70 чылыңга тураскааткан "Найыралдың начыны" делегей чергелиг хүреш гылдаазы база кожуунуң малчыннарының Наа 2011 байырлалы болуп эрткен. Үш хүн дургү үргүлчүлзэн байырлалга бистиң республика массалыг информация чепсектериниң ажилдары киришкен. Оларның аразында би корреспондентивис Светлана БАЛЧЫРНЫҢ Мөңгүн-Тайга кожуундан фоторепортажын номчукчуныска бараалгаттывыс.

ФОТОРЕПОРТАЖ

дан үлегер алырын күззэн. 1970 чылдар үезинде ол маңаа уруглар эмчизи болуп ажилдап турар үеде чаа төрүттүнген чаштарның саны-биле Мөңгүн-Тайга кожууну республикада бирги черге турганын ол онзалап демдеглзэн.

Чыылган чон, аалчылар чаа божудулга бажыңынче кирип, сонуургап, аяк шайын чоогладывыс.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЫЛАРГА АЛДАР-МАКТАЛ...

Кожуунуң 70 харлааныңга тураскааткан байырлыг кежээ. Культура бажыңында база катап чон сынышпас кылдыр чыылган.

Мөңгүн-Тайга кожуун баштыңы А.К.Донгак илеткелинге кожуунуң

дзэн шилииттинген 800 аяк чоруткан. Фронтуже Бавуу С. Маадыр-оол Иргит олар дажыры-биле аъттанган. Дээш тулчуушкунга Маадыр Иргит амы-тыныңдан чары Бавуу Салчак дайындан эл келгеш, 1950 чылда мөчзэн, тучу маадырлар-биле чергел илеткелчи Мөңгүн-Тайганың ишчи маадырларын, күш-ажы хоочуннарының узун даңгызын айырлалда база катап адап, оларга мөгейиг, хүндүтке езулалын кылды.

Кожуунуң бөгүңгү соо экономиктиг байдалы-биле та тырып тура, мал ажил-агы хамаарыштыр тодаргай саны гайларны айытты. Юбиле чылда малдың чаш төлүн кам

алыр талазы-биле кожуун эки көргүзүп чедип алган. "Мал КУБ 10578 баш малыңдан 95,9 хуу мал төлүн камгалган. "Мөген-Бүрен" 84,8 хуу камгалган. "Сайзырал" 87,8 хуу. Каргы сунун чурттагы 4270 баш төрөөн мал 80,5 хуу мал төлүн камгалган. Өске-даа ке ажил-агы кооператеринде, фермер аж агыйларында 80 хуу өрү чаш мал төл алган.

Чоокку үеде кал ишчилерниң көстүп бзэн чедишкени дээш байыр чедишаан, дыка хөй мурч чыларны, 100 баш 124, 116 чедир чаш төлүн ажаап алган мал чыннарның адын адап мактады. Оларның азында ТР-ниң алдары малчыны Елизавета

"Тергии сарлыкчы" болган Елизавета Хомушку.

онзагай агаар-бойдузун, бай-байлактарын, анын-меңин, мал-маганын тодаргай айтып чугаалады. Илеткелчи кожуунуң тургустунган төөгүзүңге элзэн доктаады. Мөңгүн-Тайга кожуунуң 1941 чылдың март 12-де Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунун Чарлыын езугаар тургускан. 1953 чылда чоок кожууннар Бай-Тайга, Барыын-Хемчикке каткан турган. 1968 чылда Мөңгүн-Тайга районну катап тургускан.

1941 чылда кожуунга 1535 кижичурттал турган болза, 2011 чылда чурттакчыларның саны 6303 чедир өскөн. 1941 чылда шээр мал бажы 58568 турган болза, 2011 чылда 77068 чедир өскөн. Бода мал 7856 баш. Бир кижиге хамаарыштыр алыр болза, шээр мал 12 баш, бода мал 1 баш болуп турар.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэнден бээр 36 хонук эрткенде, кожуунга белек комиссиязы тургустунган. Фронтуже эң тергийн

Херлиевна Хомушку ("Мөген-Бүрен" КУБ), Арина Кара-ооловна Лопсан ("Сайзырал" КААК), Владимир Даржаевич Достай ("Малчын" КУБ). Оон аңгыда совет чылдарда көскү чедишкенин чедип алган башкыларны, спортчуларны, уран чүүлдүн ажилдакчыларын, эмчилерни онзалап демдегледи.

Байырлыг хуралга ТР-ни Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун Чарлы-биле мураккачтарга шаңнал-макталдарны ТР-ни көдээ ажил-агы болгаш аыш-чем сайыды тывысты. Кожуунуң көдээ ажил-агы эргелелин ТР-ниң Чазан чийк машина УАЗ-360 белекке берди. "ТР-ниң өөреникчизиниң алдарлыг ажилдакчысы" атты Адыг Одучевич Хертекке. "ТР-ниң алдарлыг ажилдакчысы" атты Эрес-оол Онанович Сааяга тывысты. Хөй-хөй мөңгүн-тайгажылар ТР-ниң Чазаны

МӨҢГҮН-ТАЙГА!

Даргазының болгаш ТР-нің Дээди Хуралының хүндүлел бижиктери-биле шаңнатты.

Соолгу чылдарда Мөңгүн-Тайга-ның спортчулары чүгле республика, Россия чергелиг маргылдаа-ларга эвес, а делегей, Европа чер-гелиг маргылдааларга тилекчилер болуп турар апарганы өөрүнчүг. Солаңгы Анатолийевич Саая — кикбокска 2001 чылдың делегей чемпиону, Надежда Делгер-оол — сумо хурешке Европа чемпиону, Айдын Иргит делегей чергелиг кикбокс маргылдааның мөңгүн медалының эдилекчизи болган.

РФ-тин Чазаның № 631 2009 чылдың май 8-те айтышкыны узугар Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мөген-Бүрөн, Тоолайлыг сумула-ры биче буурай чоннарның санын-е кирген. 2011 чылдың апрель айда Мөңгүн-Тайга кожуунуң төлээлери "Соңгу чүктүн эртинези" форумка-фестивальга Москва коорайга чедишкенин киришкен. "Мөген-Бүрөн" КУБ-туң удуртукчу-у А.А.Ооржак алдын медаль-биле шаңнаткан. Дугул-оол Чамбалович Кертке фестивальдың Гран-при-данчалын чаалап алгаш, келгеннер.

Ажыл-ишчи мөңгүн-тайгажы-ларга алдар-мактал кежээ дургу-нунда чаңгыланды.

УЛАМ ХЕЙ-АЪТ КИИРГЕН

Кожуунуң 70 харлаанынга ураскааткан байырлыг чыскаалга мөңгүн-тайгажылар идепкейли-иле киришти. Шупту национал-вас-чараш идик-хептерин кедип-ен, хүреш-кызыл шырайында түлүмзүрүг чайнаан кижилерни өөрге, чоргааранчыг-даа-дыр. Олар ажылдап-даа, дыштанып-даа, ер-чуртун алдаржыдып-даа билер жжилер-дир дээрзин бо чыскаал адыткады.

Хамыктың мурнунда кожуун-ун удуртукчулары болгаш депу-аттар кел чорлар. Оларның оондан Каргы сумузунун, Мөген-үрөн сумузунун төлээлери. Ко-жуунуң бүгү албан организация-лары боттарының чедишкенин ан-чурагайларда көргүспүшaan, урнакчыларының чуруктарын уткулап алган, янзы-бүрү өң-аазын чечектер, шарларлыг, ыйгырыг лозуңнарлыг эртип урда көөрге, чоргааранчыг-ла-ыр.

Өгбелериниң чагыг-сөзүн андыр баспайн, 70 чылдарның ургузунда мөңгүн-тайгажылар алгалдан салгалче төрөөн черин дыкшыдып, оон өзүлде-сайзы-алынга төлөптүг үлүүн кирип

келген болгаш моон соңгаар-даа бурунгаар-лаашкынын оруу-биле ба-зарлар дээрзин-ге бүзүрел улуг. Мугур-Акс суурнуң улгадып, чаа тудуг суур-ларның немежи-турары — оон бир бадыткалы. Ылаңгыя чон ор-тузунда Аныяк-тар кварталы дээр чаа чуртал-га бажыңнары-ның тудуглары шөйлү берген ку-думчу сайзырал-дың темпизин көргүзүп турар.

Байырлал таварыштыр кожа-лары Бай-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин, Тожу кожууннарның төлээ-лери болгаш Моолдун кожа аймактарының төлээлери байыр чедирип, чедишкенин күзеп, суй белектерни сунду.

"НАЙЫРАЛДЫҢ НАЧЫНЫ"

Чыскаал соонда "Найыралдың начыны" делегей чергелиг хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа Тываның аңгы-аңгы кожууннары-дан болгаш Моолдун мөгелер киришкен. Түннелинде моол өңүк Төгмөңг Хайдав шүүлген, Тываның Арзылаң мөгези Сайын-Белек Түлүш үжүрлөшкен. 3-4-кү чер-лерни Найдал Ооржак (Өвүр) биле Эртинэ Иргит (Мөңгүн-Тайга) ээлээн. 5-6-гы черлерни Мундуу Баттулга (моол) биле Опанас Семис-оол ээлээн. Ынчалдыр "Найыралдың начыны-2011" атты моол мөге чаалап алганы ол.

Моон мурнунда чылдарда Чаан мөге Аяс Монгуш, Арзылаң мөгелер Маадыр Монгуш, Чимит Куулардан эгелээш, шыырак дээр мөгелеривис бо маргылдаага кирип кээп, кожуунга хүрештин сайзыралынга улуг үлүг-хуузу кириген. Бир дугаар "Найыралдың начыны-1990" атты Чөөн-Хемчик-тен Алдын-оол Куулар чаалап ал-ган. Ынчан мөгелер чүгле хүрешке кирижинден аңгыда, сценаже база үнүп, уран талантызын бараалгадып турганын чон сактып чугаалажып турду. Спортчу найыралдың ачызында Мөңгүн-Тайгада аныяк мөгелер көвүдээн, делегей чемпионнары-даа үнүп турар апарганы ол.

Алчылар — моол мөгелер.

ТҮҢНЭЛ СӨС: Байырлал тергин бек дөңнелге эрти. Ульяна Даржаевна Хертек баштаан уран чүүл ажылдакчылары Хей-мер-оол Салчакты, Алдынбек Дир-тини, Мерген Иргитти, Хүрешпен Хомушкуну онзалап демдеглек-сидим. Олар бо байырлал мындыг чараш байдалга эртеринге кан-чаар-даа аажок улуг үлүүн кирип турары илден-дир.

Байырлыг шайлаашкын найы-сылалдың улуг ресторанныңа дег эрти. "Меңгилерниң даңгы-назынга" киришкен чараш кыстар аалчыларын уткуп-хүлээп, эвилең-ээлдек аяк шайже чалап үдеди. Оларның кеткен хептери безин тускай, аяныг, чараш.

Коллегалар — кожууннар удуртукчулары бир демнин көр-гүзүп, бот-боттарын болгаш чонун деткижеринге беленин ылап бадыткадылар.

Уругларның хоргаадал чериниң ажылдакчылары башкыларга, ко-жуунуң өөредилге килдизинге, ында инспектор башкы, Россияның улус өөредилгезинин тергини С.К.Салчакка Мөңгүн Хайыракан баарында овааже аалчыларны экс-курсияладып чедиргени хүндүт-келдиң демдээ болбас аргажок.

Байырлал ТР-нің алдарлыг артизи, Тываның күрүне шаңналы-ның лауреады Надежда Наксыл-дың ачы-буян концерти-биле доозулду. Концерттен кирген орулгазын артист оглуңуң чок аларган чаңгысклассчызының ийи кадыы кошкак уругларынга дуза кылдыр берген.

Байырлал ачы-буян чедирил-гези-биле доозулганы — онза бо-луушкун, онзагай демдек дээрзи чугаажок.

Светлана БАЛЧЫР.

ҮНДЕЗИН ТЫВА АЪТТЫ АМ-ДАА КӨВҮДЕДИР

Баглаашка баглап каарга, аът дөрт даванын дең-ге бөле басып алган турар болза, ол езулуг тыва аът деп чүве оон-на көстүп кээр. Дөрт даванын бөле басып алган турар аът — ол чүгүрүк аът-тыр. База шуут чүгүрүк эвес-даа болза, ол челер, чыраалаар, саяктаар дээр ышкаш, бир-ле чоруктуг болур чүве.

Оон аңгыда дөрт даванын бөле басып турар аът Төп Азияның бу-рунгу көшкүн чоннарының үезин-ден бээр-ле чорук кылырда, чаа-дайынче аъттарында мунуп чораан, ырак черге шыдамык, арбас, тур-бас эки аъдының уксаазы болур. Езулуг тыва уксаалыг аът моол аът ышкаш чыпкак эвес, дүрт-сыны оон шала бекдик база хөрээ делгем болур. Ынчангаш моол аъттарга ол белен четтирбес. Эрги Тыва үе-зинде тыва уксаалыг чок дээр чүгү-рүк аътты дөрбөт, баяттар бир ас-кыр өөр чылгы-биле орнажып ап турган. Ол ышкаш эки уксаалыг ас-кырында-даа, бенин-даа кайы-даа шагда өртээ улуг дээрзин чылгы малды малдап чоруурлар эки билер.

Эрткен чүс чылдың алдан-че-ден чылдарында чедир Тывага хай-нак чылгы көвүдөп турда, тыва би-ле моол уксаалыг аъттарда ылгал чок дээр кижилер база тургулаан. Ол бодап шын эвес. Эрги Тыва үе-зинде Моолдун Тываже чылгы мал кирип-даа турган болза, тыва аът-тың үндезин уксаазын чидирер хи-ре салдар чедирбээн. Ынчангаш тыва уксаалыг чылгы малывыс ам-даа бар.

Эрткен чүс чылдың бежен, ал-дан чылдарында эгелээш, Тывага колхозтар, совхозтар тургустунуп келгенде, Тываның чылгы малын Россияның чамдык облазында укс-аалыг чылгы мал өстүрер аът за-водтарында эккелген "аар деңзи базар" база "аар чүк сөөртүр" дээр уксаалыг малдары-биле хай-накташтырып эгелээш. Ол үеден эгелээш, Тывага ынчалдыр чылгы малдың хайнак уксаазы тыптып эге-лээн. "Аар деңзи базар" база "аар чүк сөөртүр" уксаалардан аңгыда, "орус челер аът", "Ростовтун челер аъды", "казак чүгүрүк аът" дээш, оон-даа өске челер болгаш каш-пагай уксаалыг малдар-биле тыва уксаалыг чылгы малды ынчан хай-накташтырып турган. Оон түнне-линде Тандының Дуржулга стан-циязынга эки шынарлыг, мага-боду шыырак, чүгүрүк, челер-даа малдар үнүп турду. "Аар деңзи базар" база "аар чүк сөөртүр" уксаалыг малдар-биле хайнак-таштырган малдардан мага-боду улуг-даа болза, хевир-сынында шын сайзырал чок, терге-шанакка өөреттимес аъттар база үнгүлээн.

Хайнакташтырылганы тускай дуржулга станцияларынга тускай эртемниглер шинчилеп чорутпас болза, оон түннели күзөл ышкаш болбайн баар. Оон бир чижээ, сарлык биле инектин хайнаа кончуг улуг, шыырак боор. А хайнактын төлү картама оон бичи болур. А картамалдың төлү оон-даа бичи болуп, сөөлүндө барып, ол малдың салгалы инек хамаанчок, сарлык-тан-даа бичи, арган, төлү өлүгөн мал болу бээр. Оон ужуру чүл дээрге, хайнактажылганың түнне-линде малдың геннеринде мутация эгелей бергени ол хире.

Бир эвес хайнакташтырылганы билдиг кылып чорудар болза, оон түннели эки база бооп болур. Мурнуу Американы эжелеп алган испаннар чылгы мал биле элчигени хайнакташтыргаш, "мул" дээр чыл-гы малдың уксаазын үндүрүп ал-

Хоочуннуң бодалы

ганнар. "Мул" аъттың улуг, шыы-раан, элчигенин чүк сөөртүр мө-ге-шыдамын дөзөп алган, бажы-ның хевир элчигенге дөмей, дүрт-сыны ортумак мал. Ол анаа аъттың чүктээр чүгүндөн ийи катап аар чүктү ырак-узак чедирип шыдаар. Делегейде эң улуг мага-боттук, аар чүк сөөртүр, хендирбезинге чедир бедии ийи метр он беш сантиметр, деңзизи бир тонна үш чүс килограмм чеде бээр аъттар дээш, американ пони дээр аъттан укталган, бедии чүгле дөртен сантиметр хире бичи аътчыгаш-тар, "андалуза" уксааның испан аъды-биле черлик мустангының хайнаа "креол" дээр уксааның чү-гүрүк аъттары база бары солун. Шаанда Ортаакы Азияга алызын-да араб аъттың уксаазында үнген туркменнерниң "ахалтекин" дээр уксаалыг чүгүрүк аъды турган. Ол болза мага-боду шилгедек, си-реш, изиг ховуларга талыгыр ырак черлерни маңап эртип шыдаар, ук черниң агаар-бойдузунга таарыш-тыр уксаажыттырган аът болур. Ол уксаадан дорайтавас, бурунгу көшкүн түрктөртүн шевеги бичи баштыг, дээрбек моюнуг, шилгедек мага-боттук аъттары чүгле Ортаакы эвес, а Төп Азияга турган. Даап бодаарга, ол түрк чоннарының "аргамак" дээр дайы-чы уксаазы хевирлиг. Тываның девискээринде "Аржаан-1" басы-рыктан чогуу-на шак ындыг аът-тарның сөөктери тывылган дээр. Биче база Ортаакы Азияның чурт-тарында келген үлегерлиг уксаа-лыг аъттың Тываның девискээринге ийи-үш муң чылдар бурунгаар-ла турганының херечизи ол чадавас.

Тыва маадырлыг тоолдарда экер-эрес маадырларның аъттары солун аттарлыг болурун билер бис. Күлтегин маадырның мунуп алгаш тулчуп чораан аъттарының аттарын Моолдун девискээринде Орхон хемде "Култегинге тураскааткан улуг, биче бижиктер" деп дашта оюп бижээн тураскаалдарда би-жип каан. Тыва Арат Республика үезиниң чүгүрүктери: Эзир-Кара, Челер-Белдер, Дөнен-Шилги, Көжээ-Бораның аттары төөгүже кире берген.

Шаандан тура-ла Тывага аъттың шынарын кулунчак турда-ла билип кааптар шинчээчи кижилер тургулаан. Аъттың ниити хевир-сынындан, кылажындан, бажының болгаш хөрээниң хевиринден, туруп алган туружундан, шыңган-нарындан, даваннарының тургу-зуундан, харын-даа карааның агын-дан безин кандыг аъдыл дээрзин билип каары солун. Тыва чурту чылгы малдың ораны болганда, ол мал ам-даа мандып, өзүп көвүдээр ужурулуг. А тыва кижии чүгүрүк мал-га ынак. Тестин Эзир-Каразы чү-гүрүк үнгөш, чик машинага безин четтирбес турган. Ындыг онзагай шынарлыг аъттарны тыва чон эди-леп чораан, эдилеп чоруур-даа. Ынчангаш тыва чылгы малдың ук-саазын экижидер дээр болза, эки шынарлыг бүдүрүкчү аскырларның болгаш бөлөккү санын көвүде-дири чугула деп бодаар мен.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.

Чеди-Хөл кожуун.

"Меңгилерниң даңгыназы" мөөрейниң чараш кыстары чыскаалда.

Өвүр кожуунун 70 чыл оюнга

ӨВҮР — ХӨГЖҮЛДЕНИН 70 ЧЫЛЫ

1941 чылда ТАРН ТК-нын март 12-ден болгаш ТАР-нын Биче Хурал Президиумунун май 24-те үнген доктаалдары-биле чаа алды кожуун тургустунган, оларның бирээзи Өвүр болган. Барыын-Хемчиктин Саглы, Чөөн-Хемчиктин Солчур, Улуг-Хемнин Дус-Даг, Чалааты сумуларын каткаш, төвүн Хандагайты кылдыр доктааткан. Тыванын мурнуу чүгүн дургаар Моол-биле кызыгаарлажып, 267 км шөйлүп чоруткан чаа кожуун ам Тыванын база бир байлак, солун төөгүлүг, онза кезээ апарган. Өвүр — Россияның болгаш Тыванын Моолче, улаштыр Кыдатче мурнуу хаалгазы, харылзажылганын белдири болуп турар. "Хандагайты" деп делегей чергелиг эрттирилге пунктузунун келир үези улуг, амгы үеде база ол чедимчелиг ажилдап турар.

4 сумулуг, 3936 чурттакчылыг бооп эгези салдынган кожуун ам 6 сумулуг, 7157 чурттакчылыг.

Өвүрнүн кол чоргааралы ажил-ишчи чону, ат-алдарлыг, салым-чаяанныг кижилери болур. Моон үнген чогаалчылар, эртемденнер, спортчулар, культура ажилдакчылары: композиторлар, артистер, хөөмейжилер, ыраажылар бүгү Тывада сураглыг. Өске адырларның мурнакчыларының чедишкиннери база республика-выста кайда-даа эки билдингир.

Мал ажил-агыны кожуунун экономиказының кол адыры болур, мурнакчы малчыннарның аттары салгалдан салгал дамчып төгүдө артып калган. 1942 чылдан эгелеп суму бүрүзүнге 2-3 хире мал-чер ажил-агы эштежилгелери (МЧАЭ) тургустунуп эгелээн. 1948-1951 чылдарда 4 колхоз тургустунган, оон сөөлзүредир 1960-70 чылдарда колхозтарны совхозтар кылдыр эде организастаан. "Торгалыг", "Коммунизмче орук", "Кызыл Тук" болгаш "Ак-Чыраа" совхозтар аңгы-аңгы үелерде эки ажилы-биле бүгү республикага диңмилеп турганын улус утпаан. Амгы үеде "Чалааты" болгаш "Адарган" МУБ-тар, "Торгалыг", "Ак-Бедик" КУБ-тар, "Чаа-Суур" көдээ ажил-агы кооперативи, 7 көдээ ажил-агы хереглекчи кооперативи, 25 арат ажил-агы, 1941 хуу ажил-агы бар. 2011 чылдың эгезинде алдынган медээлер-биле Өвүрде 7728 баш бода, 139571 баш шээр мал, 3628 баш чылгы мал, 129 хаван бар. Мал бажы социалистиг үеде эң бедик көргүзүлгелерден арай куду-даа болза, 2000 чылдарда көскү өзүлдегил болганы өөрүнчүг — өвүржүлөр чаңгыккан ажил-ижин катап база сегереди, мал ажил-агынын бедик денелче эккел чыдары ол ышкакыл. Амгы үениң байдалы-биле мал-маган колдуунда хуу кижилерде болуп турар. Өвүр кожуунда республиканың муңчу малчыннар клувунун кежигүннери эвээш эвес, олар шупту эрес-кежээ, бо үениң байдалдарына дүүштүр ажилдап өөрөнгөн кижилер болур.

Баштайгы колхозтар даргалары Саая Очур, Сергей Шагжы, Донгак Доржукай, Степан Кончук оларның аттары тоогүдө арктан. Совхозтар тургустунарга, оларны удуртуп турган директорлар Санаа Ооржак, Сергей Седен, Бүрбүжал Монгуш, Далай-оол Кыргыс, Болат-оол Куулар, Дангаа Майынды, Алексей Куулар ышкакшар база-ла уттундурбас. Кожуунун көдээ ажил-агы эргелелинге хой чылдарда че-

дишкинниг ажилдап чораан Шар-бий-оол Куулар, Маадыр-оол Данзын болгаш сумуларга ажилдап чораан зоотехниктер, мал эмчилери, агрономнар, бригадирлерниң кайызын ол дээр — төлөптиглер эңмежок!

Бо улуг эвес чүүлүмге көдээ ажил-агының бүгү мурнакчыларының аттарын кириери болдунмас, ынчалза-даа чамдык бедик шаңнал-макталдарны алган, алдар аттыг малчыннарны адавас аргажок. Олар дээрже Шаратай болгаш Сувакай Монгуш, Намбар-оол Монгуш, Анайбан Донгак, Күнзеңмаа Монгуш, Осур-оол Тумат, Кара-кыс, Кара-оол Ховалыглар, Санчат-оол Куулар, Сарыг-оол Ооржак, Казарак Ооржак, Кок Куулар, Бады-Суур Донгак, Даш-оол Кыргыс, Бүрбү Донгак, Олег Самбу, Наталья Монгуш, Анатолий Донгак, Кан-оол Донгак дээш, он-он аттар уламчылаар. Шак бо юбилейлиг чылда "Адарганның" малчыны Ч.С. Куулар "Наадым-2011-ниң чемпиону" деп хүндүлүг атты чаалап алган.

Өвүрнүн бир чоргааралы — Ада-чурттуң Улуг дайынының үзүнде немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга киришкен эки турачы дайынчылар: От-оол

Арат ажил-агылыг Владимир Монгуштуң өз-бүлөзи Наадым байырлалында.

Ооржак, Даваа Монгуш, Биче-оол Монгуш, Борис Коңгар, Нурсат Түлүш, Бимба Түлүш, Мезил-оол Түлүш, Мунзук Түлүш, Севец-оол Түлүш, Улуг-Шыыр Донгак, Улуг-Шыыр Түлүш олар-дыр. Оларның эрес-маадырлыг аттары чонунун сагыжында артып калган. Ол ышкакш Өвүрнүн арат чону ССРЭ-ге сүй белек чылдыдазынга иделкейлиг киришкен.

Кожуун тургустунмаанда-ла, баштайгы чайлаг школалары ажитынган, оон эге чада школалары сумуларга 1939 чылдан ажилдап эгелээн. Кожуун тургустунганда, 4 эге школага 320 өөреникчини 19 долу эвес ортумак эртемниг башкы өөредип турган. Чоорту чеди чыл ортумак школалары тургустунуп, мергежилдиг башкы кадрлар четчелеттинип турган. Амгы үеде улус өөредилгезинин системасында 6 өөредилге албан чери, 10 ясли-садик, 2 уругларның уран чүүл школазы, 1 уругларның спортчу школазы (5 сумуда салбырларлыг), 1 уругларның чогаадылга бажыны ажилдап турар. Школаларда 1731 өөреникчи, ясли-садтарда 530 чаа хаара туттунган, 231 башкы, 99 кижизидикчи башкы бар.

Чамдык алдарлыг хоочуннарның аттарын адаар болза, Сүндүп Донгак, Чозар Иргит, Владимир Шарый-оол, Арат-оол Монгуш, Василий Дагбыш, Сагаан Куулар, Зинаида Донгак, Раиса Донгак, Мартна Куулар, Кок-оол Сат, Дадар-оол Баазан, Полина Донгак, Марый-оол Дондуп, Кызыл-Уруг Донгак, Болат-оол Куулар, Ханды-ваа Донгак, Хува Ооржак, Александра Ооржак дээш, даңзыны чеже-даа улаштырып болур. Амгы үениң мергежилдиг аныак кадрлары база эңмежок, олар сөөлгү чылдарда Россияның Президентизинин грант шаңналдарын хөй катап чаалап алганы өөрүнчүг.

Кожуунун школаларын аңгы-аңгы чылдарда дооскулааш, улуг эртем ажилыңче шилчип, Тывада ат-сураглыг апарган кижилерниң чүгле чамдызының аттары бодур: Илья Кызыл-оол (баштайгы эртем кандидаты тыва эртемден), Доруг-оол Монгуш, Маңнай-оол Монгуш, Яков Хертек, Чүргүй-оол Доржу, Доржу Бузур-оол, Орлан Бузур-оол, Борис Кара-Сал, Светлана Ондар, Шолбан Арат-оол, Марта Мышлявцева (Агбаан), Антонина Донгак...

Кадык камгалалы баштайгы бажынарның 1939 чылда Хандагай-

тин культуразын бот-тывынгыр уран салым-чаяанныг кижилер хөгжүдүп эгелээн. Амгы үеде 17 культура-чырыдышкын албан чери, оон иштинде кожуунун Культура бажыны, 5 көдээ Культура бажыны, төпчүткен кожуун библиотеказы, оон 5 салбыры, уругларның төпчүткен библиотеказы, улусчу театр, кожуунда организастетодиктиг төп ажилдап турар. Өвүр — сураглыг ыраажылар, хөөмейжилер, артистер, чогаалчылар чурту. Тыванын улустун хөөмейжилери Геннадий Тумат, Николай болгаш Валерий Монгуштар, Герман Куулар, ол ышкакш Кызыл-оол Санчы, Геннадий Чаш, Откун Достай, Мерген Куулар — эң билдингир хөөмейжилер ол. Композиторлар Батый Кенеш, Олар-оол Түлүш, Ирбен-оол Түлүш, Владимир Серен, Сергей Чымбалак, оон аныактар Буян-Маадыр Түлүш, Урана Хомушкы, ыраажылар Надежда Куулар, Екатерина Бады-Суур, Вероника Донгак, Сара Монгуш, Долума Чымбалак, Эдуард Монгуш, сураглыг артистер Тамара Ондар, Татьяна Соржу, Эзир-оол Монгуш, чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Виктор Кок-оол, Донгак Бегзи, Кызыл-оол Түлүш, Монгуш Доржу, Владимир Серен-оол, Эдуард Донгак, Мадон Монгуш, Николай Ооржак, Эрес-оол Монгуш, Чүлдүм Чап, Деспил-оол Санчы, Биче Монгуш, Нина Серенот, Николай Куулар. Культуранын хоочуннары, мурнакчы чогаадыкчы ажилдакчылары Балган, Биче-оол Монгуштар, Огал Шулуу, Арат-оол Саая, Вера Данзын, Светлана Саая, Вилена Ооржак, Степан Сыгыртаа, Шыдыраа Саая, Светлана Адыгжы, Болат-оол Хомушкы, Мария Бойду, Полина Түвет-оол, Чечек Хертек, Надежда Норбу... Үстүнде оранчок долу эвес даңзыдан көөргө-ле, өвүржүлөргө культурага хандыкшылы, чедишкиннери көстү бээр-дир.

Бичии Өвүр тыва спорттун сайзыралына улуг салышкынны кириген. Мөгелер, кик-боксерлар эң улуг чедишкиннерлиг болган. Моон үнген делегей, Европа, Россия чемпионнары, шылгараңгай спортчулар, шыырак тренерлер дыка хөй. ТАР-нын улусчу начыны Сүрүн-оол Куулар, Даржай Монгуш дээн ышкакш өгбө мөгелерниң соон салгаан хүрештин янзы-бүрү хевирлеринге алдаржааннар эндерик. Арзылаң мөгелер Казакин (Шалыыр) Доржу, Чимит Куулар, Тывага улуг хүрештерге шүглүп чораан Шагдыр-оол болгаш Даш-оол Куулар алышкылар, Анай-оол Куулар, Тыванын чемпионнары Шагдыр Кара-оол, Орлан Кызыл-оол болгаш Андрей Семис, Ким Седен-оол, Альберт Комбуй-оол, Аңгыр Куулар, Алексей болгаш Андрей Монгуш алышкылар — тыва хүрешке мергежилдиглерниң долу эвес даңзызы-дыр. Хостуг хүреш, сумо, самбо дээрже-ле, кайгамчык мөге кызывыс Лориса Ооржактын ады бир дугаарында сагышка кирер. Ол ышкакш хоочуннарывыс: Болат-оол Чөкпек, Орлан Монгуш, Евгений Монгуш, Сергей Мартна, Сергей Адыгжы, Алексей Чамбал-оол, Кан-Демир Монгуш олардан

«Адарган» МУБ-тун мурнак малчыны Чечек Соскур-оол Куулар.

шала аныак Виталий Демб Аян-оол Ондар, Мерген Санамир Сат, Меңги Санаа, Алиа дан оларны адаптарга, артка хомудавас-ла боор.

Тывага кик-боксинг деп хөй баштайк непереткен сураа тренер Семен Монгуш, оон никчизи Вадим Балчыырак, соонда Оолак Сат, Сергей Куулар, Аликбек Монгуш, Ч.Салчак, Отсүрен Маадыр-оол гаш өскелерниң-даа аттары делегейде билдингир. Ханда тыва кик-боксун улуг бар деп бадыткаар барышуут четчир. Оон аңгыда Өвүр үнген шыдыраага республика пионнары Кызыл-оол Оор Марта Мышлявцева (Агба) оларны демдегледер болур.

Өске адырларны ап көөрү за, тудуг, сайгарлыкчы чорук ышкакш адырларга база-ла чедишкиннер-даа, шалыпчылар-даа ылаңгыя Александр Ойду, Мдырбай Донгак, Комбу Тумат, раш-оол Монгуш, Сат Шы дээн ышкакш тудугчуларны даа утпас. Сайгарлыкчы ах чорудулга сөөлгү үеде непер олулар, янзы-бүрү биче буди гелер хөйү-биле ажиттынган.

Эрткен үеде кожууну баш оон ажил-агынын хөгжүдөрү улуг үлүүн кириген удуртукчулар база утуп болбас. 70 чыл догузунда кожууну 23 дарга удутуп келген. Баштайгы дарга Дамдын Балчыевич Монгуш, үеде кожуун чагыргазынын даргазы Сергей Даш-оолович Куулар. Ол ышкакш сумуларга, кожуун албан черлеринге хөй чылдарда ажилдаан чамдык кижилерни аттарын адаза чогуур. Ол дээр Доржукай Донгак, Александр Семис-оол, Василий Бүрбү, Санаа Ооржак, Степан Достай, Михаил Кошкар-оол, Александр Куулар, Маадыр-оол Данзын, Николай Бойду, Чылбаа Ооржак, База Даваа, Даш-оол Баазан, Иван Түвекей, Александр Бадыр, Владимир Донгак, Мөңгө Чамзырын, Вадим Кенден болгаш өскө даа он-он удуртукчулар-дыр.

Түңнөп чугаалаар болза, Өвүр кожуунун тургустунгаш, чуртта эрткен 70 чыл бурунгаар шал чээшкенин, хөгжүлденин чылдарда болган дизе, частырыг чок.

Вячеслав МОНГУШ
Өвүр кожуунун архив албанының ажилдакчызы.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ
тырттырган чуруктары.

Куда дугайында

Сөөлгү үеде куда-дой, хар харлаар дээн ышкаш байырлал хүннери чон ортузунда солун, хөглүг, бот-боттарынга утундурбас кылдыр ылгалып, оюн-самныг, чогаадыкчы эртип турары аажок чараш-даа, солун-даа.

Ынчалза-даа чоокта чаа эрткен бир куданың дугайында бижип көрейн. Кудадойлар үези ам-даа кидин болгай. Мен бодум база ол кудага киржири аас-кежиктиг болдум. Кудадар чараштыр эгелзэн. Хоочурай берген «озалдар аарыг» маңа база турган. Ийи таланың ада-иелери ортумак күш-шыдалдыг улус. Оолдун иези келин ал турар чүве болганда, дээрбек иштинде динч-биле дөмөй, канчаар-даа аажок чай чок, келинниң талазындан негээшкин база шыырак. Ынчал барган чүве-дир ийин, барның кырындан барла болза дээр, оон ыңай чижир байдал база бар. Оглун өглзэн херээжен кижиниң материалдыг дуза кадар кижизи-даа чок. Өөнүн ээзи элзэн үр үе иштинде аарыг чыдар. Күжүр ие кудаларның аайынче ужатөжүн дээш кызып, эт-чегин, коньяк, шампанын белеткеп, чай чок-ла чоруп турган. Оон-биле чөргөлештир суй белектер база бар болгай. Сөөлгү үелерде, 90 чылдарнык ортаа үезинден эгелеп, озалдар аарыг бар аларган, ам аңаа немей ийиги аарыг тывылган. Ол суй белек «аарыы»-дыр. Оглун өглзэн ие кижии уругларынга 90 муң рубль акшаны салган. Оон дараазында уругунун иези туруп келгеш, «280 муң рубльди салдым» — дидир. Келин кыстың угбазы туруп келгеш, «150 муңну салып тур мен» деп чарлаарга, мен ону магадал, аныктарга улуг идиг болган-дыр деп бодап олурдум.

Куда адалталган, чон тараан. Улуска суп бээрге-даа, аьш-чем арткан. Ынчанмайн канчаар, чонувус хой диген, 230 кижиге хой-ле чем Белегтээн чүве ыйнаан. Акша-ла хой салдынган болгай дээш көөрге, кудаларның салганы 280, 150 муң рубльдиң чагаа халта-ры куруг болган ышкажыл. Ыракка — ыйначгы, чоокка — чованчыгы. Моон соңгаар эджержил-ле улус ыйнаан, элдептиин. Ам мырынай озалдаарының кырынга немей куруг чагаа

хавы октажып, бот-боттарывысты мегележир
база «аарыг» тыптып келгени ол ышкажыл.

Куда эрткен соонда оглун өглээн иениң эш-өөрүндө өрезиниң хөйүн, багай кижиге төлөп четпес. Ийи чыл иштинде төлөп шыдаар, та шыдапас.

Чооска чедир-ле тыва кижилер уруг-дарыын ынчаар өглөвейн чораан болгай. Хүндүлөжир, мегелешпес, кижилер бүрүзү бодунуң хире шаанче чораан. Амгы үеде акша-хөреңги, ажил-агый чедишпес, садыптар дээрге мал-маган кижилер бүрүзүндө бар эвес. Кижиниң күш-шыдалы аңгы-аңгы. Өлгөнүшкен аныяктарны ады-иези хөй ажы-төлдүгү, ажил-миле кызыгдан-даа, аарыг-аржыктыг, өскүс-чаңгыс-даа кижилер чораай-ла. Чон аразыңа хүндүткелдиг төрөл-дөргүл болуп чорза, эки-даа дег. Кайда меге бар болдур, ында хүндүткел аскап турар. Хүндүткел аскаанда бот-боттарын билчир берге-ле. А хүндүткел чокта, аас-кежикке база салдарлыг деп санаар мен.

Орус улустун «тенек чижек халдавырлыгы» деп үлегер сөстери бар. Ындыг тенек байдалды эдербейн, ооң хайынга алыспайн, анаа бар шаанче чурттап чорза эки ышкаш. Ооң ыңай өске-даа чыыштарны айыткан шагында эгелеп чоруур болза, эки-даа, эптиг-даа. Чоокку чылдарга чедир бистиң суурга кандыг-даа чыыштар айыткан шагында эгелээш, тарай бээр чүве. Кандыг-бир чылдак-биле озалдаза-ла, 15 хире минута озалдаар. Куданың шагын озалдатпас болза эки деп санаар мен. Орайташ, таарымча чок «кара» шакка таваржып болгай. Оон ыңай ол меге, куруг чагаа хавы белекке сунуп деп чүве чараш звес чүве-дир деп чүүлүмге кирдим.

Дарый МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

- *Үе-чергем дугайында сактыышкын*

937 чыл. Чайгы үе, ыңчан б
ыг турган хевирлиг мен. Чайын
аглаарда авам, ачам суг
аты биле Чыргакы хемнерниң
ында Ийи-Дыт деп чайлаг бар,
чайлаары-биле көжүп келген
терге кады хонуп алгаш, дүк
р үлө бүдүрер турдуvus. Ол
елерниң бирээзи Монгуш
мбаныы дээрзин кончуг эки
п, сактып келир-дир мен. Ол
ыңчан Барыын-Хемчик
пуннун даргазынга ажылдап
ан хевирлиг. Чеди хонук
дааш, аалынга аъттыг чанып
еш, понедельникте даң
анда шаап кире бээр турган.
ир улуг-хүнде аалынга кээрде
лдан сургакчылап келген бир
ттың чиик машиназы-биле хал-
келген. Ол келирде, сайыт-
кады кожуунуң алдарлыг
зи Шончууржукту база эдертип
т. Ыңчан чон ол «оттуг-терге»
увени кончуг сонуургаар, ийи
ин чоок аалдарының улузу ону
сонуургап, Шончууржук мо-
тун күжүп сонуургап, ол маши-
нн моторлук хөрек талазын
ерин дилеп турду. Ол мөге
инаның мурнуку кеззэн бедиди
рүптерге, улустуң ыдыды чидип,
дай берген турду. Ону ыңчаар
ерин чон мөөрей-дир деп
ээш, бир кижжи хунан инээн
еди-даа. Ол хүн дүк салган хүн
аш чыылган чон кончуг байы.

рымныг хүнзээн. Чадамба акыйн кончук хүндүлөп, хөглөп найырлап. Уруглары Севилбаа, Чудурукпай ол үед аңаа турбаан, Кызылга турган хевирлиг. Бистер, Очур-оол, Октябрь, Алдын-кыс суглар, бичи болгаш аалдыс ажлын кылыр ойнаар турдувус. Алдын-кыс оларын хеймери, мээ-биле чажыт боорга, бисти душтуктар кылырын тывызыктай хөөрээр турган.

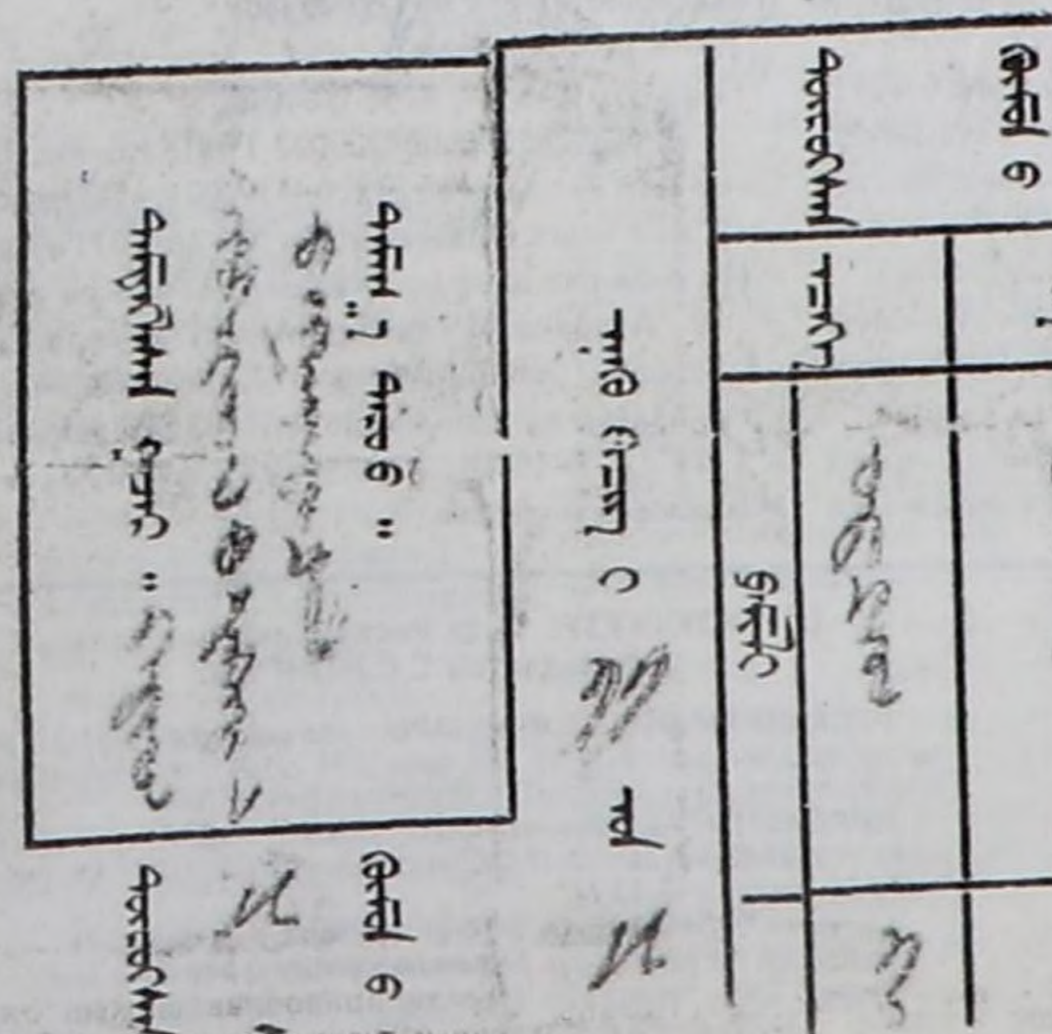
Чайлаг ынчаар эрткен, күзгелерже тарады кошкүлээн. Күзүн октябрь ай үезинден эгелен чонун байырымныг сеткили хагдынып, чонун аразынга чораан ак сеткилдиг, хүндүлүг өгбелерни тудул, хоругдап эгелээн. Ынчан бистин сумудан М.Чадамбаны, С.Ак-оол хелинин (Ак-Чалаң), Чаяачы-Хелинни, Уш-Думчук кыдатты, Буян-Бадырғынын хеймер дуңмазы М.Бүдүптү тудул хоругдааш, актыг черге чок кылып каанын эрткен төөгүвүс херечилеп турар. Чон ыдыды чидип, чүү болган чүве, чугаалажырындан безин коргар. Кыс улустан салбактыг чаштарын одура кезип эгелээн. Ол байдалды ынчан 1937 чылда Суг-Бажынга наадым үезинде кино-чурукта тырттырып каанын бо хүннерде телезкранда көрүп ораыңар дүк савааштап, тараа соктап, челбип твора кижилер ол-дур.

Мен 1931 чылда Кара-Дашка
(амгы Ак-Довуракка) төрүттүнгөн.

кижи-дир мен, ынчан мээң төрүттүнген херечилелимни бижээн кижик М.Чадамба чүве-дир, ол херечилел 80 чыл иштинде самдарал, саргарып-даа калза, ону төөгү документизи кылдыр ам-даа эдилеп чор мен (херечилелде ооң холунун үжүү). Бо Чадамба акыйнын дугайын чаптап, мактал оорарымга немей Шурумаа Шулуукаевна угбайның сактыышкын намдарында

ооң даайы болганын билгеш, бо
хүннерде кады ойнап өскөн эжим
Очур-оол Чадамбаевич чорта
бергенин номчааш, эрткен үелерни
сагыжымда чурумал дег көрүп,
бодал ор мен.

1947 жыл, декабрь ай. Ынчан көдээ ажил-агый техникумунга партияның ажык хуралын бир кежээ шыңгыызы кончуг кылдыр чыылдырган. Ол хуралдың темазы:

гүжэ хая көрүцн...

чурттуң өскерликчи, шивишкинчи дайзыннарының ажы-төлү кижилерни хөй-ниити черлеринден үндүр хөөгээзриниң дугайында айтырыг тургускан. Олар ийи угбашкылар Серен Кара-кыс, Белекей Ольга олар Оюн Данчайның чээн-нери чүве-дир, оларны чүгле ол дээш үндүр ояладып турганы ол. Ийи угбашкы зоотехник салбырынга өөренип турдулар. Кара-кыс угбайның өөнүн ишти Сергей Серен ВЛКСМ обкомунун бирги секретарынга ажылдап турда, үндүргөш, Тожу кожуунче шөлүдү, аңаа Анатолий Сергеевич Серен төрүт-түнгөш, ам бистиң аравыста ачазы ышкаш уран талантылыг чурттап чор. Ооң даай-авазы Белекей Ольга Наксыловна 82 харлыг Кызылдың хоочуннар бажыңында чурттап олур. Ооң өөнүн ээзи Василий Түметеевич фронтучу боорга харын дегбээн, ол назынын колхоз даргалап, политикаылдарга ажылдап эгиптирди.

Устүндө адааным хоочуннарны сактып, бодап, оларны, хилинчек чок кижилерни, бурууга онаап, узуткап чок кылганынын төөгүзүн копартып бижээн төөгүчү — угаан бодалдыг, арыг, ак сеткилдиг Монгуш Борахович Кенин-Лопсанга мөгөйлп, бедии-биле үнөлээр-дир мен. Ону номчуп танышкаш, ам-на кымныч сеткил-сагыжы ак-карал деп чүвени ылгал билир апаар чүедир.

Бады ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди

1. Ниити шөлү 19,9 га, ооң иштинде №1 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраарыңа—1,0 ганы 49 чыл хуусаага; №2 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраарыңа—1,0 ганы 49 чыл хуусаага; №3 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраарыңа—2,9 ганы 49 чыл хуусаага; №4 участокту рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраарыңа—2,0 ганы 49 чыл хуусаага; №5 участокту көдээ ажил-агыйы чорударыңа (сиген кезеринге)—13,0 ганы 49 чыл хуусаага «Каа-Хем лесничествосу», «Туран лесничествосу», «Тес-Хем лесничествосу» КА-ның арга-арыгны ажыл-агыйының регламенттеринде доктаадып тургускан параметрлеринге дүүштүр чер участоктарын арендааарыңа керээлерин чарар эргени садар талазы-биле 2011 чылдың 11.24-те №6-ар/2011 аукционну эрттирериниң дугайында дыңнадып тур.

1. Садыглажышкынның хевири: аас-биле

садыглажышкын хевирлиг аукцион.

2. Аукционнуң организакчызы: Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди

Адреси: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет №131—арга-арыг ажил-агыйы болгаш арга-арыгны катап тургузар килдис. Телефон: 8(394-22) 6-19-18, факс: 6-11-94, E-mail: gk117@nxt.ru

3. Аукционнуң салыы: ыяш белеткээринге, дыштанылганы, туризми, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаар сорулга-биле рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраарыңа, көдээ ажил-агыйы чорударыңа (сиген кезеринге) дараазында аукцион единицалары-биле арга-арыг участогун арендааарыңа дараазында керээлерин чарар эргени садары:

А/ч №	Арга-арыг участогунуң кадастр дугаары, арга-арыг даңзы-зында күрүне учедунуң номери	Турар чери		Квартал-дың тус-кайлаан шөлүдүң №	Шөлү (га) чылда км.	Чопшээрэн хевири болгаш ажылгаар хуусаазы	Аукционга кирген чүүлүнүң эге өртээ (чылда аренда төлөвириниң эге өртээ, рубль)	Долааның түнү (руб)
		Лесничество	Лесничествонун участогу					
1.	130-2011-08	Туран	Өөк	109/12	1,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	1508,55	1508,55
2.	131-2011-08	Туран	Өөк	105/23	1,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	1508,55	1508,55
3.	132-2011-08	Каа-Хем	Сизим	826/42	2,9	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	6562,19	6562,19
4.	133-2011-08	Туран	Өөк	201/14	2,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаары-биле 49 чыл	4525,66	4525,66
5.	134-2011-08	Тес-Хем	Шуурмак	94/22	13,0	Көдээ ажил-агыйы чорудары (сиген кезери) 49 чыл	235,77	235,77

арга-арыг участогу тодараттынмаан, ажылгаарыңа кызыгаарлаашкын тургуспаан.

4. Аукционга киржириниң чагыын кирип эгелээр хүнү болгаш хуусаазының доостуру: аукционга киржириниң чагыын 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет №131—арга-арыг ажил-агыйы болгаш арга-арыгны катап тургузар килдиске 2011 чылдың сентябрь 20-ден 2011 чылдың октябрь 12-ге чедир ажил хүннеринде болгаш ажил шактарында (8.00 шактан 17.00 шакка чедир, тус черниң шагы) хүлээп алыр. Бодунга долааны төлээниң бадыткап турар документини (төлөвир поручениезин) ап алыр.

5. Аукционну эрттирер чери болгаш хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», кабинет №131—арга-арыг ажил-агыйы болгаш арга-арыгны катап тургузар килдис, 2011 чылдың ноябрь 24-те 14.00 шакта (тус черниң шагы-биле).

6. Албан-езуунуң сайтызы: аукцион дугайында документтерни Интернет четкизинде «www.gov.tuva.ru» деп албан-езуунуң сайтызында кириген.

7. Аукционнуң базымы—аукционга кирген чүүлүнүң эге өртээниң (чылда аренда төлөвириниң эге

хемчээлиниң) 5 хуузу.

8. Аренда керээзин чарарының хуусаазы: аукцион протоколунга ат салган хүнден он хонуктун дургузунда чарар ужурлуг.

9. Долаа болгаш ону төлээриниң чурумунуң дугайында медээлер: аукционга киржири-биле 2011 чылдың октябрь 12-ге чедир аукцион единицазының эге өртээниң 100 хуузу хемчээлдиг долаа акшаны аукцион организакчызының агар санынче төлөвир поручениези-биле шилчидер:

Получатель: УФК по Республике Тыва (Госкомлес РТ л/с 05122009940)

Банк реквизиттери:

ИНН 1701046164; КПП 170101001

р/сч.40302810800002000002 ГРКЦ НБ Рес.Тыва Банка России г.Кызыла БИК 049304001. «Төлөвириниң ады» дээн черге «Арга-арыгның №6-ар/2011 аукционунга киржилге дээш долаа акша» деп айтыры албан.

10. Аукционга киржириниң дугайында долу медээлерни болгаш документтерни аукционнуң организакчызындан ап болур силер, телефону 8 (394-22) 6-19-18, харылзажыр кижиги—Татьяна Михайловна Ананьина.

Даштыкы ажилдакчыларны хаара тударыңа негелделерни тодарадырының болгаш Тыва Республикага даштыкы хамаатыларның күш-ажыл-чорудулгазын боттандыраарының квоталарын хемчээлиниң талазы-биле саналдарны белеткээр болгаш Россия Федерациязының Кадык камга болгаш социал хөгжүлдө яамызы-биле демнэ ажилдажылга талазы-биле ажилды организастаар болгаш башкаарының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың төлээлекчи органын тодарадырының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Даштыкы ажилдакчыларны хаара тударыңа негелдени күрүне эрге-чагырганың күүсекчи органна-рының тодарадырының болгаш 2006 чылдың декабрь 22-де Россия Федерациязының Чазаның №783 доктаалы-биле бадылааны Россия Федерациязынга даштыкы хамаатыларның күш-ажыл ажил-чорудулгазын боттандыраарыңа квоталарны тургузарының дүрүмнериниң 5 пунктузунга, Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 3 кезээнге дүүштүр:

1. Даштыкы ажилдакчыларны хаара тударыңа негелделерни тодарадырының болгаш Тыва Республикага даштыкы хамаатыларның

күш-ажыл ажил-чору боттандыраарының квоталарын хемчээлиниң талазы-биле белеткээриниң Россия Федерациязының камгалал болгаш социал яамызы-биле демнэ ажилды таарының болгаш башкы талазы-биле Тыва Республика күүсекчи эрге-чагырганың төлээлекчи органынга Тыва Республиканың Чурттакчы чонна-рының агентилели кылдыр

2. Бо айтышкын сөзү-биле парлаан хүнү болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-арыг Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2011 чылдың апрель 4 №78-рп

АЖЫК КОНКУРС ЧАРЛААН

Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил чаргырының яамызы Кызылдың бажың тудар комбинаттың кылыры-биле Тыва Республиканың Чазаның Дарга-арыг кылыр эргелиг хуу черни (кижини) тодарадыр талазы-биле конкурсту 2011 чылдың сентябрь 8-те эрттирерин чар Конкурстуң негелделерин www.rts-tender.ru деп сайт айыткан.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

«Кызылда күрүнениң медицина училищези ортумак проф. өөредилге чери» күрүнениң өөредилге албан чериниң 2009 октябрь 29-та Эльвира Григорьевна ЧАДАМБАНЫН тывысканы А № 3933092 сертификадының читкенин барым ону күш чок деп санаар.

Дыңнадыг

Каа-Хем районнуң чагыргазыңа хамааты Оюма Хомуу Сарыг-оолдан көдээ ажил-агыйының ажылгалдыг черлеринде черлеринден) Тыва Республика, Каа-Хем район, Дерзиг-Аксы мурнуу-соңгу талазында 300 метр (адресстиг, уг-шии билдинги шөлү 50000 дөрбелчин метр (шөлдү чижеглеп санаан, черни) соонда тодараттынар) чер участогун хууда дузалал ажил чорудары-биле 49 чыл хуусаада арендага бээрин билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо м парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда Каа-Хем районнуң чагырганын билдиришкынге хамаарыштыр бижимел удурланышкы хүлээп алыр.

Бодалдар дизи

Арыг болгаш бөдүүн шын эвээш-ле байдалдарда арыг болгаш, чамдык таварылгаларда, бөдүүн болур.

Уайльд.

Сагыш-сеткил аары күш-шылал аарындан дора.

Сайрус.

Частырыглар — ол бистин бурунгаарлаар дузалап турар эртем-дир.

Күш-биле эвес, ш чорук-биле хойну чедип а

Философия — алыс өөредир эртем-дир.

Ари

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаның Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редактор—2-19-87, тел. факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-17-09, көдээ ажил-агый—2-17-09, очулга—2-03-87, үлетпүр—2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7400. Чагыг 100. Номерни парламгаже дужаганы: график езугаар—21.00, херек кырында—18.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000 БИК 049304740.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солун чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 317. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравчен Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бод редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар харылаар.